
L'ESPAI PÚBLIC EN UNA SOCIETAT DEMOCRÀTICA¹

ÀNGEL CASTIÑEIRA FERNÁNDEZ

Director de la Càtedra Lideratges i Governança Democràtica d'ESADE

Quan parlem d'espai públic ens referim a una noció i una realitat dinàmiques. En aquest document l'autor intenta resseguir la seva significació i els seus canvis, d'una manera ordenada, pujant esglaó a esglaó. Analitza primer la noció d'espai i, a continuació, la noció d'espai públic. Recorda després com s'ha transformat l'espai públic en el seu pas del món antic al món modern. I finalitza amb la caracterització de l'espai públic en les societats democràtiques per fixar-se en alguns dels seus desafiaments actuals.

When we speak about public space we refer to a dynamic notion and reality. In this document the author attempts to follow its signification and its changes, step by step. It analyzes first the notion of space and, next, the notion of public space.

It reminds afterwards how the public space has been transformed from the ancient world in to the modern world. And it finishes with the characterization of the public space in the democratic societies to identify some of its current challenges.

1. NOCIÓ D'ESPAI

L'espai, en el sentit geogràfic, pot ser un lloc físic vinculat al paisatge o a un territori o àrea definits. Ara, aquest espai físic pot estar compost o ordenat per molts elements directament o no interconnectats: elements *naturals* (arbres, llacs, platges, muntanyes, prats...), elements *urbans* (carrers, avingudes, places, rambles, parcs i jardins, edificis, elements arquitectònics i ornamentals...) i elements *simbòlics* (monuments, senyals, anuncis, indicadors...). Tots aquests elements serveixen de base per a la interacció humana i social.

En aquesta noció d'espai fàcilment podem incloure-hi la seva relació amb la noció del *temps*, és a dir, la durada, separació o ordenació d'esdeveniments i successos dins d'aquest espai. Poden ser successos meteorològics, com ara el dia i la nit, les estacions, el fred i la calor, etc. O també pautes o seqüències del comportament humà: el temps de treball o de descans, el de l'entreteniment o la festa, el temps de consum o de trànsit, etc.

1. Aquest article va ser presentat com a ponència magistral durant la 2a Escola d'Estiu «L'espai públic i la seguretat», organitzada per l'Institut de Seguretat Pública de Catalunya, i que va tenir lloc del 9 al 12 de juliol de 2012, concretament en la jornada dedicada al marc general de la seguretat a l'espai públic.

2. NOCIÓ DE PÚBLIC

D'altra banda, la noció de *públic* denota en primer lloc una distinció, delimitació i separació amb una altra mena d'espais que podríem anomenar *privats*, autònoms o restringits.

Podem, doncs, contraposar espai públic i espai privat; espai col·lectiu i espai individual; el que és comú, general o universal davant del que és particular. L'àmbit de tots davant de l'àmbit de la intimitat, la privacitat i la llibertat individual. L'obert i visible davant del privat i íntim. Allò accessible davant d'allò restringit i tancat a l'ús particular.

Aquesta separació va ser emprada també per grecs i romans en el món antic per a delimitar la polis davant de l'*oïkos*, la *res pública* davant la *res privata* (la família, la producció, el comerç, l'intercanvi, el patrimoni domèstic o la hisenda personal, fins i tot en alguns casos la religiositat).

En un sentit molt bàsic, l'espai públic era l'espai pertanyent al poble, a la col·lectivitat. També s'hi incloïen els elements arquitectònics, espacials i naturals dels immobles de propietat privada que, per la seva naturalesa, ús o afectació satisfien necessitats d'ús públic.

Com podem comprovar, aquesta definició és, de moment, només física i descriptiva: es refereix a l'espai públic com a territori susceptible de ser delimitat materialment i normativament que reclama l'existència d'una superfície material i simbòlica sobre la qual pot fer-se visible.

Però aquesta definició encara no diu res sobre el que s'hi fa, ni sobre els seus usos o funcions. D'aquí deriva la significació polisèmica del concepte d'espai públic.

Com acabem de dir, l'espai públic pot ser caracteritzat com un peculiar territori físic.

Però, en segon lloc, l'espai públic va ser vist també com a fòrum, com a àmbit social del discurs públic sobre els interessos comuns, i centrava la seva argumentació en el caràcter relacional i identitari atribuït a aquest espai.

M'estic referint a allò que és d'interès o d'utilitat comuns, que afecta l'acció compartida i els intercanvis comunicatius dels membres de la comunitat, en contraposició amb el privat que representaria l'interès i la utilitat individuals (allò que, a l'origen, pretén ignorar el règim de reciprocitat que l'espai públic reclamaria). En el passat, aquesta oposició constituirà l'eix central de la distinció jurídica entre dret públic i dret privat que propiciarà, posteriorment, la identificació formal entre públic, polític i estatal.

L'espai públic es constituïria, doncs, com un lloc de relació i identificació, de formació i expressió de voluntats col·lectives, susceptible de ser delimitat materialment i simbòlicament i caracteritzat pel predomini de la paraula i la reorganització de l'espai al voltant de la plaça, com a àgora o fòrum, centre de debat dels afers públics, on és possible el debat en condicions d'igualtat (*isonomia* i *isegoria* = igualació a la llei i a la participació i igualació en ús de la paraula).

La polis es convertirà, per tant, en l'àmbit d'acció de la ciutadania per al tractament dels assumptes comuns, mentre que el règim privat (*oïkos*) romandrà com l'esfera domèsticoeconòmica lligada a la resolució de les necessitats bàsiques dels individus.

En definitiva, la polis grega articulava quatre sentits de l'espai públic, que són els següents:

- a) la *materialitat* d'un espai (i un temps) dissenyat com a espai urbà;
- b) l'espai per al tractament dels assumptes *comuns* per part dels ciutadans lliures, la seva participació activa en la construcció i la defensa de la comunitat política;
- c) l'activitat era *pública*, feta a la llum del dia i en presència d'altres, en contrast amb l'opacitat de l'àmbit domèstic;
- d) l'espai era *obert* i ampliable al cercle dels iguals davant la llei.

Què afegeix la visió moderna de l'espai públic?

D'una banda, afegeix més *complexitat* i *diferenciació*; per tant, més dimensions, usos, funcions i apropiacions del mateix espai per part dels seus usuaris.

I, d'altra banda, més risc que l'espai públic sigui *colonitzat* pels sistemes d'intercanvi de diners i poder, però també per tota mena de grups.

3. COMPLEXITAT I DIFERENCIACIÓ

En la visió dels urbanistes moderns podem copsar la descripció de l'espai públic com el que està condicionat i destinat a la lliure expressió dels ciutadans:

L'experiència de la vida moderna inclou la primacia de l'obertura dels carrers, la lliure circulació, la trobada impersonal i anònima entre vianants, l'espontani gaudi i congregació a les places, i la presència de gent de diferents orígens socials mirant, observant les vitrines, comprant, assegient-se en cafès, unint-se a manifestacions polítiques, apropiant-se dels carrers per als seus festivals i esdeveniments i usant els espais especialment dissenyats per a l'entreteniment de les masses.²

Aquesta mirada alhora amable i diversa de les oportunitats vitals que els ciutadans troben en l'espai públic és el resultat d'un llarg procés de diferenciació entre Estat, societat i individus. Parlem d'un procés esdevingut durant els segles XVII i XVIII que contribuirà també a la pluralitat de l'ús dels espais comuns. Hi haurà progressivament la separació entre l'Estat i l'Església. Hi haurà també la configuració independent de la societat civil davant de l'Estat, la qual cosa representarà també l'ingrés de la societat civil a l'espai públic. Hi haurà el gran desenvolupament del mercat, que modificarà la relació entre l'esfera pública i el règim privat. El mercat posa ara en joc —enmig de l'espai públic— un important procés de producció, circulació de béns i serveis, intercanvi i consum. En definitiva, a partir d'ara l'espai públic resta interpenetrat per diverses lògiques: l'estatal, la civil, la mercantil, la religiosa. A això cal afegir, ja en el segle XIX, l'adveniment de la societat de masses i l'auge dels mitjans de comunicació i de la publicitat, els quals acceleren també el procés de comunicació, informació, opinió, diversió i participació.

2. Caldeira, 2000.

4. COLONITZACIÓ PEL PODER

Però, a més de l'augment de la diferenciació de dimensions, també hi ha hagut la conceptualització d'aquest espai com el lloc on el poder s'expressa i exercita. Sovint —per no dir sempre— l'espai públic ha estat dissenyat per «anunciar, fer cerimònia, administrar, aculturar, disciplinar i controlar». L'espai públic ha estat i és un espai disciplinari i expressió de les relacions de poder:

Encara no ha estat escrita una història completa sobre els espais, la qual serà alhora la història dels poders.³

Des del fòrum romà, passant per la plaça medieval en la qual la reialesa feia públics els seus edictes i castigava criminals, fins a les declaracions de Manuel Fraga dient «la calle es mía», la lògica és la mateixa: tots els espais han estat i encara estan subjectes al poder, als poders, i al seu control i colonització. Tant al poder polític (banderes, símbols, plaques, matrícules, monuments, prohibicions, etc.) com al poder mercantil, publicitari o en general dels mitjans de comunicació.

5. QUÈ AFEGEIX LA VISIÓ DEMOCRÀTICA A L'ESPAI PÚBLIC?

Si l'espai públic ha estat sempre expressió de relacions de poder i de dominació per part dels discursos dominants, el que ha aportat i pot aportar la condició democràtica és una altra manera d'entendre el seu ús i apropiació.

Ara l'ocupació dels espais públics pot servir per a comerciar, discutir o protestar i és concebuda com l'esfera de llibertat existent entre l'Estat i l'espai privat. El règim democràtic fa possible, diguem-ho així, l'apropriació de l'espai pels ciutadans. L'espai públic com a lloc de construcció de ciutadania es va fer hegemònic amb la democràcia. L'espai públic es va convertir llavors en el lloc per a manifestar opinions sense por de la repressió; el lloc on la voluntat popular es manifestava, tot i que al mateix temps, aquest espai reclamava la seguretat, el control i el manteniment de l'ordre públic com a requisit de viabilitat.

Ara bé, la progressiva democratització també ha permès que qualsevol nou usuari de l'espai públic pugui trencar l'equilibri assolit; s'han ampliat els espais de llibertat però, també, segons el cas, s'ha generat conflicte, tensió, violència o repressió. L'aparició del proletariat industrial i després dels sindicats i partits de classe en són un bon exemple. La lluita pels drets civils i polítics en els segles XIX i XX també. Ambdós moviments van contribuir a modificar i ampliar l'esfera pública.

Les apropiacions dels espais públics per diferents grups exclosos (de vegades a través d'ocupacions, barricades, obstruccions, fins i tot amb violència urbana, etc.) són una constant històrica en la lluita per l'expansió de l'espai públic i per la democràcia i ha estat alhora una lluita per la transformació de la societat. Però

3. Foucault, 1980.

també és cert que la naturalesa oberta d'aquest mateix espai ha estat aprofitada per grups contraris a les llibertats que han exercit la violència, l'extorsió i la intimidació sobre la resta de ciutadans.

Malgrat aquestes contradiccions, hi ha consens sobre el fet que l'espai públic constitueix un valor fonamental per a la vida democràtica, hi ha el convenciment que ha de ser un espai al qual els ciutadans puguin accedir sense cap restricció i on ha de ser possible l'expressió dels seus drets i de les seves obligacions.

En aquest context, i davant la rapidesa dels canvis socials, la gestió democràtica de l'espai públic avui crec que està obligada a abordar els tres *plantejaments* simultanis següents.

5.1 USOS I ABUSOS DE L'ESPAI PÚBLIC I ELS SEUS USUARIS

Ocupació i desocupació de l'espai públic, apropiació i/o reapropiació, penetració, invasió o colonització de l'espai públic.

a) *Usuaris*

Transeünts, ciclistes, motoristes, conductors (de taxis, autobusos, ambulàncies, etc.), patinadors, esportistes, pares amb nens i cotxets, minusvàlids, participants en festes cíviques i religioses al carrer, okupes, grafiters, artesans i músics de carrer, gent gran, immigrants, indignats, treballadors, manifestants, captaires, consumidors, venedors ambulants, comerciants, discoteques, bars i restaurants, els qui fan ús de la publicitat en els carrers, turistes...

b) *Usos*

Per citar només els usos que s'emmarquen dins la llei: comunitari, social, educatiu, cultural, polític, comercial i de consum, laboral, esplai, festiu i d'entreteniment, esportiu, de mobilitat, circulació o transport, d'identificació simbòlica (cívica, política, religiosa, etc.), virtual, ecològic.

c) *Llocs*

Els llocs poden ser de participació, de producció i consum, de cultura, de trànsit, de reivindicació, de pas, de proximitat, de lleure. Però també poden ser llocs de resistència, de prostitució, de vandalisme, de delinqüència, d'incivilitat, etc.

5.2 PAPER I LEGITIMITAT DELS REGULADORS DE L'ESPAI PÚBLIC

Planificació, articulació, organització, transformació, control, manteniment i configuració de l'espai públic (autoritats, tecnòlegs, arquitectes, urbanistes, serveis de seguretat...).

a) *Visual, acústic...*

b) *Físic: mediambiental, urbanístic...*

c) *Trànsit i mobilitat: flux i illes de vianants, béns públics, etc.*

5.3 ELS PRINCIPIS D'ACTUACIÓ EN L'ESPAI PÚBLIC

Accessibilitat, obertura, adaptació, connexió, integració, expansió, ampliació, acomodació, inclusió, incorporació, participació (comunitària i d'acord amb diferències de gènere, d'estrat social, generacional), identificació, cohesió. Però també, de vegades: restricció, exclusió, segregació, fragmentació. I també: seguretat, prevenció, planificació, seguiment, control, manteniment. Molt sovint hi ha la necessitat d'un enfocament multisectorial.

Aquest triple plantejament, que inclou usos i usuaris, paper dels reguladors i principis d'actuació, esdevé més desafiador si tenim en compte que, avui, en les societats democràtiques avançades el *démos* es fa —com més va, més— complex i plural, accentuant la seva heterogeneïtat social, cultural i ètnica. El risc de ser exclosos o discriminats de l'espai públic obert i democràtic reobre i actualitza vells exercicis de lluites pel reconeixement i l'acceptació en l'espai públic a partir de pràctiques espacials de resistència.

L'esforç per mantenir l'espai públic com a lloc de trobada social i de construcció de ciutadania continua sent vigent. Fer-lo obert però segur, lliure i espontani, però controlat i vigilat, no és contradictori? No implica exclusió o restricció? Si és l'espai de tothom, pot ser l'espai públic apropiat, col·lapsat, només per minories? O colonitzat pels agents comercials i del consum? Com podem contribuir avui a donar a la gent més oportunitats d'incorporació a l'espai públic? Aquestes, crec, són preguntes pertinents a fer.

Com hauria de ser usat, viscut i apropiat l'espai públic en un entorn democràtic? La protesta al carrer, l'ocupació permanent d'una plaça per part dels indignats, la presència de captaires enmig del centre de la ciutat, de vegades la massificació de turistes en determinats espais, la presència de les prostitutes a les carreteres, l'obstrucció d'una ronda per un grup de veïns, la festa tradicional o religiosa de diversos grups ocupant els carrers, la vaga de conductors d'autobusos que paralitza els serveis públics... són situacions que ens desafien i que, de manera reactiva, sovint voldríem resoldre per la via exclusivament repressiva. El sentit democràtic del paper atorgat a l'espai públic ens obliga, de ben segur, a analitzar-les amb una altra òptica.

El repte, però, no s'adreça només als agents responsables de la gestió de l'espai públic sinó també i fonamentalment als ciutadans. Els processos d'individualització de les societats actuals contribueixen a fragmentar la cohesió social i poden accentuar les respostes guiades només per l'interès privat. L'espai públic que havíem heretat del passat havia rebut i destacat el llegat il·lustrat basat en el paper de fòrum de discussió i construcció de l'opinió pública. Però també havíem rebut el llegat de la visió aristotèlica de la polis basada en la idea del bé comú. Aquest, segurament, està avui cridat a ser rescatat.

6. CONCLUSIONS

L'espai públic i la seva gestió constitueixen categories bàsiques de l'experiència humana. És a través de la nostra participació en aquest espai que podem establir vincles per a la comprensió i la reproducció de les nostres relacions socials. Per la qual cosa, el seu ordenament, simbòlic i material, conforma un marc de sentit per a la nostra experiència individual i col·lectiva que ens ajuda a estructurar la representació que fem del món i el lloc que hi ocupem.

Les noves formes d'articulació de l'espai públic en barreja constant amb la resta d'espais (polític, privat, mercantil) plantegen desafiaments inèdits a l'organització social i política de la societat en conjunt. Seran compatibles els valors de la individualització i de la cohesió social? Sabrem combinar bé la nostra condició privada d'individu amb la nostra condició pública de ciutadà?

La democràcia avui és reclamada, no per respondre només als problemes de l'ordre, la seguretat i la seva institucionalització, sinó, cada vegada més, als dilemes de la nostra vida personal: a qui pertanyo, de quin projecte col·lectiu em sento formant part? La meua construcció biogràfica, en quin projecte cultural, comunitari i nacional s'inscriu?

Altrament dit, el nostre projecte de país i el nostre desig de plenitud i de més autogovern passa també avui per saber teixir un espai públic democràtic de qualitat que aculli persones com més va més individualitzades. Si no és possible aspirar a una representació relativament coherent i harmònica del nostre espai públic, amb les seves connexions i diferenciacions, que integri la seva tradició i evolució, en lloc de ciutadans tindrem individus a la deriva.

L'enfortiment del nostre espai públic és molt més que la llibertat individual d'accedir als recursos urbans, mediàtics o mercantils. Si ens quedem aquí estarem promovent tan sols un ciutadà-client rondinaire i preocupat únicament per la seva satisfacció. La democràcia, en el sentit de la tradició republicana i aristotèlica, implica sobretot l'exigència ciutadana d'una responsabilitat amb els altres, d'una coresponsabilitat amb la res publica i amb la noció de bé comú i amb l'exercici emancipador del poder col·lectiu.

L'espai públic contemporani s'ha fet més complex, heterogeni, plural i fragmentari però hem de seguir lluitant perquè continuï sent el «nostre» espai públic i que continuï sent democràtic i de qualitat.

REFERÈNCIES

- CALDEIRA, Teresa P.R. *City of Walls: Crime, Segregation and Citizenship in São Paulo*. Berkeley and Los Angeles: University California Press, 2000.
- FOUCAULT, Michel. *Microfísica del poder*. Madrid: Edissa, 1980.